

<https://doi.org/10.70728/b.series.fil.v08.i09.085>

UDK: 821.512.133-1.09:091

ORCID: 0009-0009-7345-7929

HABIBIY DEVONI QO‘LYOZMA NUSXALARINING QIYOSIY TAHLILI (O‘ZR FA SHARQSHUNOSLIK INSTITUTI FONDI MISOLIDA)

Mirkamilov Erkin Abdusadikovich

O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Sharqshunoslik instituti ilmiy xodimi

Email: emirkamilov@gmail.com

Tel: +99890 9087669

Annotatsiya: Mazkur maqolada XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Xiva adabiy muhitida muhim o‘rin tutgan shoir Habibulloh Xorazmiy Habibiyning adabiy merosi, xususan, «Devoni Habib»ning qo‘lyozma nusxalari qiyosiy-manbashunoslik jihatidan tadqiq etilgan. Tadqiqotda O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik instituti fondida saqlanayotgan №7086/III, №1142/III, №946 va №6677/VII raqamli qo‘lyozma nusxalar o‘zaro qiyoslanib, ularning tarkibi, janriy xususiyatlari, ko‘chirilish sanasi, kotiblari, hajmi va matniy farqlari tahlil qilingan. Shuningdek, Habibiy she‘rlarining turli bayozlarda saqlangan namunalari ham tadqiqot doirasiga jalb etilgan. Tadqiqot jarayonida qiyosiy tavsif va manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanilgan. Tahlillar natijasida «Devoni Habib»ning nusxalari tarkibida g‘azal, muxammas, musaddas va qasida janrlaridagi 227 ta she‘r mavjudligi aniqlandi. Bayozlar tahlili esa Habibiy ijodining Xiva adabiy muhitida keng tarqalganini, shoirning Navoiy, Munis, Ogahiy, Feruz va boshqa shoirlar g‘azallariga taxmislari bog‘laganini ko‘rsatadi. Olingan natijalar Habibiyning adabiy merosini ilmiy muomalaga kiritish hamda XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi Xiva adabiy muhiti va devon tuzish an‘analarini o‘rganish uchun muhim manbashunoslik ahamiyatiga ega.

Kalit so‘zlar: Habibiy, Xiva xonligi, Feruzshoh, madaniy hayot, devon, g‘azal, muxammas, musaddas, qasida, qo‘lyozma, manbashunoslik.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ РУКОПИСНЫХ СПИСКОВ «ДИВАНА» ХАБИБИ (НА ПРИМЕРЕ ФОНДА ИНСТИТУТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ АКАДЕМИИ НАУК РЕСПУБЛИКИ УЗБЕКИСТАН)

Аннотация. В данной статье в сравнительно-источниковедческом аспекте исследуется литературное наследие поэта Хабибуллаха Хорезми Хабибия, занимавшего

важное место в литературной среде Хивы конца XIX – начала XX века, в частности, рукописные списки «Дивани Хабиб». В ходе исследования проведено сопоставление рукописных списков № 7086/III, № 1142/III, № 946 и № 6677/VII, хранящихся в фонде Института востоковедения Академии наук Республики Узбекистан, и проанализированы их состав, жанровые особенности, даты переписки, имена переписчиков, объём и текстовые различия. Кроме того, в исследование включены образцы стихотворений Хабибия, сохранившиеся в различных баязах. В процессе исследования использованы методы сравнительного описания и источниковедческого анализа. В результате анализа установлено, что в рукописных списках «Дивани Хабиб» содержится 227 стихотворений, представленных в жанрах газели, мухаммаса, мусаддаса и касыды. Анализ баязов показывает широкое распространение творчества Хабибия в литературной среде Хивы, а также свидетельствует о том, что поэт создавал тахмисы на газели Наваи, Муниса, Агахий, Фируза и других поэтов. Полученные результаты имеют важное источниковедческое значение для введения литературного наследия Хабибия в научный оборот, а также для изучения литературной среды Хивы конца XIX – начала XX века и традиций составления диванов.

Ключевые слова: Хабиби, Хивинское ханство, Ферузшах, культурная жизнь, диван, газель, мухаммас, мусаддас, касыда, рукопись, источниковедение.

COMPARATIVE ANALYSIS OF MANUSCRIPT COPIES OF HABIBI'S DIVAN (IN THE EXAMPLE OF THE FUND OF THE INSTITUTE OF ORIENTAL STUDY OF UZR FA)

Abstract. This article examines the literary heritage of the poet Habibullah Khorezmi Habibi, who occupied an important place in the literary milieu of Khiva in the late nineteenth and early twentieth centuries, with particular emphasis on the manuscript copies of the *Divani Habib* from a comparative and source-studies perspective. The study compares manuscript copies No. 7086/III, No. 1142/III, No. 946, and No. 6677/VII, preserved in the collection of the Institute of Oriental Studies of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan, and analyzes their contents, genre characteristics, dates of transcription, names of copyists, extent, and textual variants. In addition, samples of Habibi's poetry preserved in various *bayazs* have been incorporated into the study. The research employs methods of comparative description and source-critical analysis. The analysis establishes that the manuscript copies of the *Divani Habib* contain 227 poems belonging to the genres of ghazal, mukhammas, musaddas, and qasida. An examination of the *bayazs* demonstrates the wide circulation of Habibi's poetry within the literary milieu of Khiva and also indicates that the poet composed *takhmises* based on ghazals by Navai, Munis, Agahi, Firuz, and other poets. The findings are of significant value for source studies, particularly for introducing Habibi's literary heritage into scholarly circulation and for further research into the literary milieu of Khiva in the late nineteenth and early twentieth centuries, as well as the traditions of *divan* compilation.

Key words: Habibi, Khanate of Khiva, Feruzshah, cultural life, divan, ghazal, mukhammas, musaddas, qasida, manuscript, source studies.

KIRISH.

XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Xiva xonligi madaniy hayotida katta o‘zgarishlar sodir bo‘lgan. Ayniqsa, Muhammad Rahimxon II (1864–1910) hukmronligi davrida adabiy ijod gullab yashnadi. Bu chog‘da Muhammad Yusuf Bayoniy (1858–1923), Komil Xorazmiy (1825–1899), Ahmad Tabibiy (1868–1910) kabi shoirlar yetishib chiqdi. Ular orasida Habibulloh Xorazmiy Habibiy (1846–1914) ijodi alohida o‘ringa ega. Shoir Xivaning Oqmasjid qishlog‘idan bo‘lib, yoshligidan ilm olishga, kitobxonlikka juda qiziqqan. Keyinchalik, madrasa ham ta‘lim olib, mullolik darajasiga erishgan. So‘ng madrasada mudarrislik qilgan. Habibulloh Xorazmiy «Habibiy» va «Habib» taxallusi bilan she‘rlar yozib, devon tuzgan [11: 33, 105, 121, 165, 194-b; 12: 105–106-b; 13:67–68-6.].

Bu devon ko‘chirilib, Muhammad Rahimxon II Feruzning (1845 – 1910, Xiva xoni 1864 – 1910) kutubxonasida kitoblar rastasidan joy olgan. Bunday deyishimizga sabab, o‘sha davrlarda Muhammad Rahimxonning kutubxonasi ro‘yxati tuzilgan. Kim tomonidan amalga oshirilgani noma‘lum bo‘lsa-da, hozirgi kungacha ro‘yxatning qo‘lyozma nusxasi O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti (O‘zR FA SHI) Hamid Sulaymon nomli qo‘lyozmalar fondida №269 raqami ostida saqlanib kelmoqda[10:1b–25b-var.]. Asar tadqiqotchilar tomonidan yaxshigina o‘rganilgan. Yurtimiz olimlari Aftondil Erkinov, Ne‘mat Polvonov va Hamidulla Aminovlar tarafidan «Muhammad Rahimxon II – Feruz kutubxonasi fehrisi» deb nomlanib, asl arab yozuvidagi matni hamda kirill alifbosiga qilingan tabdili izoh va ko‘rsatkichlari bilan nashr qilingan [14: 383 b.].

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR.

«Devoni Habib»ning O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Ab-u Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo‘lyozmalar fondida to‘rtta nusxasi saqlanadi. Bular №7086/III, №1142/III, №946, №6677/VII ashyo raqamli qo‘lyozmalardir. Habibiyning hayoti va ijodi shu paytgacha o‘zbek olimlar tomonidan kam o‘rganilgan. Mazkur mavzu bo‘yicha bir necha maqolar mavjud. Masalan, Ziyoda Haytboyevaning «Lafasiy va Bobojon Tarroh tazkiralarda Habibullo Oxund Habibiyning avtobiografiyasi» nomli maqolasida shoirning hayoti qisqacha tahlil qilinadi. Uning devoniga ham qisman to‘xtalib o‘tiladi [15:212–216-b.].

Shuningdek, S. Matkarimovanning «Tabibiy – tazkiranavis» mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida o‘sha davr Xiva xonligidagi shoirlar qatorida Habibiyning ijodi to‘g‘risida ham ma‘lumot berilgan[16:10–35-b.]. So‘ngi amalga oshirilgan tadqiqotlardan biri sifatida Gulmira Kentayevaning «XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Xiva adabiy muhitida Habibiyning o‘rni va devoni qo‘lyozmlari haqida» maqolasini keltirish mumkin. Bunda ham Habibiyning hayoti va ijodi to‘g‘risida ma‘lumotlar keltirilib, devonining qo‘lyozma nusxalarini qisqacha tavsif qilgan [17:5–9-b.]. Mazkur maqolada qiyosiy tavsif va manbashunoslik tahlili usullaridan foydalanildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA.

O‘zR FA SHIdagi №7086/III ashyo raqamli qo‘lyozmada Habib devoni 141b–181b sahifalardan o‘rin olgan. Unda g‘azallar alifbo tartibida joylashtirilgan [1:141b–173a-var.]. Keyin muxammaslar [1:173b–179b-var.], sahifa hoshiyasida Navoiy [1:173b-var.], Munis [1:173b–174a-var.], Ravnaq [1:176ab-var.] g‘azallariga bitilgan taxmislar mavjud, shuningdek

musaddaslar [1:177a–178b-var.], «Navro'znomai Habib» [1:179b-var.], qasidalar [1:179b–180b-var.], kolofondan keyin yana muxammaslar [1:179b–181b-var.] keltirilgan. G'azallar ikki ustunda fabrika qog'oziga nasta'liq xatida 1325/1907–1908-yili ko'chirilgan. 41 varaqdan iborat. O'lchami 27x17,5. Muqovasi karton, yashil rangli, tamg'asi bor [1:141b – 181b-var.].

O'zR FA SHIdagi №1142/III ashyo raqamli qo'lyozmada Habib devoni 190b –247a sahifalarda kelgan. Bu nusxada ham dastlab g'azallar alifbo tartibida joylashtirilgan [2:190b–230a-var.], so'ng Habibning Navoiy, G'iyosiddin, Munis, Feruz, Ojiza, Navras, Zebunniso, Xolis, Ravnaq, Ogahiy g'azallariga bog'langan taxmislari [2:230a–241a-var.], musaddas, [2:241b–245a-var.], qasida Bahoriya [2:245b–246b-var.] hamda «Navro'znomayi Habib» asari [2:246b–247a-var.] keltirilgan. G'azallar ikki ustunda, fabrika qog'oziga nasta'liq xatida ko'chirilgan. Qo'lyozmaning 184b varag'ida 1326/1908-yili ko'chirilganligi haqida ma'lumot bor. Ko'chiruvchisi noma'lum. 58 varaqdan iborat. O'lchami 27x17,5. Muqovasi karton, yashil rangli, tamg'asi bor [2:190b–247a-var.].

O'zR FA SHIdagi №946 ashyo raqamli qo'lyozmadadagi barcha she'rlar to'liq Habib qalamiga mansub. Devon tarkibida dastlab alifbo tartibida joylashgan 196 ta g'azal (1b–41a) keltirilgan. Keyin 1 ta muxammas (53ab), 3 ta Navoiy (41b–42a, 46ab, 48ab), 1 ta G'iyosiddin (41ab), 2 ta Munis (42b–43a, 49ab), 7 ta Feruz (43ab, 45b–46a, 48b–49a, 50ab, 50b–51b, 52ab, 52b–53a), 1 ta Ojiz (43b–44a), 1 ta Navras (44ab), 1 ta Zebiniso (44b–45a), 1 ta Xolis (46b–47a), 1 ta Ravnaq (47a–48a), 1 ta Ogahiy (51a–52b) kabi shoirlar g'azallariga bog'lagan 20 ta taxmis, 5 ta musaddas (53b–56b) va «Bahoriya», «Navro'z» nomli 5 ta qasida (56b–59a) jami 227 ta she'r o'rin olgan. G'azallar ikki ustunda fabrika qog'oziga nasta'liq xatida 1327/1908–1909-yili ko'chirilgan. Ko'chiruvchisi Mulla Karimbergan devon ibni Rahmonbergan Xorazmiy. 59 varaqdan iborat (1b – 59a). O'lchami 26x17,5. Muqovasi karton, yashil rangli, tamg'asi bor [3:1b – 59a-var.].

O'zR FA SHIdagi №6677/VII ashyo raqamli qo'lyozmada Habib devoni 189b – 195a sahifalarda kelgan. Unda shoirning g'azal (189b–194a) hamda muxammaslari (194a–195a) o'rin olgan. G'azallar ikki ustunda yozilgan bo'lib, alifbo tartibida joylashtirilgan. Qo'lyozmada asosan forsiy g'azallar jamlangan. Shunday bo'lsa-da, turkiy g'azallar ham bor. Fabrika qog'oziga nasta'liq xatida ko'chirilgan. Ko'chirilgan yili va ko'chiruvchisi noma'lum. 7 varaqdan iborat (189b – 195a). O'lchami 27x17,5. Muqovasi karton, yashil rangli, tamg'asi bor [4:189b–195a-var.].

Shuningdek, Habibiyning she'rlari o'sha davrda ko'chirilgan bir necha bayozlarga ham kiritilgan. Masalan, №1127 ashyo raqamli qo'lyozmadagi bayozda Habibiylar qalamiga mansub beshta muxammas bor. Bulardan to'rttasi Muhammad Rahimxon II Feruzshohning, bittasi esa Muhammad Rizo Ogahiyning g'azaliga taxmis qilingan [5:19b–20a, 51ab, 82b – 84a, 107a–108a, 131ab-var.]. №1129 da bitta muxammas [6:85b], №1134 da sakkizta she'r bo'lib, oltitasi muxammas va ikkitasi musaddas [8:19a, 49a, 75b, 97b – 98a, 124ab, 151ab, 177 ab, 204a–205a-var.], №1185 da esa Habibiyning ikkita g'azali mavjud [9:138b–139b-var.]. №1131 raqamli qo'lyozma ayniqsa katta ahamiyatga ega, chunki unda 39 ta muxammas jamlangan [7: 87b–88a, 104a–105a, 141b–143b, 144b–145b-var.]. Bu bayozda №946 qo'lyozmadagi hamma muxammaslar to'liq kiritilgan.

XULOSA.

Habib devoni nusxalarining tavsifi natijasida aniqlangan g‘azal, muxammas, musaddas va qasida janrlaridagi 227 ta she‘rning aniqlanishi shoir adabiy merosi keng ko‘lamligi ekanligini ko‘rsatadi. Ularni o‘rganish va ilmiy istifodaga kiritish Xiva adabiy muhitidagi devon tuzish, zullisonaynlik an‘anasi nihoyatda rivojlanganini anglatadi. Mazkur ma‘lumotlar o‘zbek adabiyoti tarixini tadqiq etishda dolzarb ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Habibulloh Habibiy. Devoni Habib. O‘zR FA SHI asosiy fond qo‘lyozmasi, №7086/III. – 141b–181b-varaqlar.
2. Habibulloh Habibiy. Devoni Habib. O‘zR FA SHI asosiy fond qo‘lyozmasi, №1142/III. – 190b–247a-varaqlar.
3. Habibulloh Habibiy. Devoni Habib. O‘zR FA SHI asosiy fond qo‘lyozmasi, №946. – 59 varaq.
4. Habibulloh Habibiy. Devoni Habib. O‘zR FA SHI asosiy fond qo‘lyozmasi, №6677/VII. – 189b–195a-varaqlar.
5. Bayoz. O‘zR FA SHI asosiy fond qo‘lyozmasi, №1127. – 153 varaq.
6. Bayoz. O‘zR FA SHI asosiy fond qo‘lyozmasi, №1129. – 200 varaq.
7. Bayoz. O‘zR FA SHI asosiy fond qo‘lyozmasi, №1131. – 165 varaq.
8. Bayoz. O‘zR FA SHI asosiy fond qo‘lyozmasi, №1134. – 220 varaq.
9. Bayoz. O‘zR FA SHI asosiy fond qo‘lyozmasi, №1185. – 159 varaq.
10. Muhammad Rahimxon kutubxonasi ro‘yxati. O‘zR FA SHI Hamid Sulaymon fondi qo‘lyozmasi, № 269. – 25 varaq.
11. Ahamad Tabibiy. Majmuai shuaroī Feruzshoh. O‘zR FA SHI asosiy fond toshbosmasi, №27. – 1654 b.
12. Лаффасий. Тазкираи шуаро. – Урганч: “Хоразм” тахририят-нашр бўлими, 1992. – 120 б.
13. Бобожон Тарроҳ Азизов – Ходим. Хоразм навозандалари. – Тошкент: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1994. – 96 б.
14. Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси фехристи. – Тошкент: “Янги аср авлоди” нашриёти, 2010. – 383 б.
15. Haytboyeva Z. Lafasiy va Bobojon Tarroh tazkiralarida Habibullo Oxund Habibiyning avtobiografiyasi // Nazariy va amaliy fanlardagi ustuvor islohatlar va zamonaviy ta’limning innovatsion yo‘nalishlari. Vol.1. №11 (2024). November. – 212–216-betlar.
16. Matkarimova S. Tabibiy – tazkiranavis. Filologiya fanlari nomzodi darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiya. – Toshkent, 2007. – 134 b.
17. Kentayeva G. XIX asrning oxiri – XX asrning boshlarida Xiva adabiy muhitida Habibiyning o‘rni va devoni qo‘lyozmlari haqida // TADQIQOTLAR jahon ilmiy metodik jurnali. 70 (1). 2025. – 5–9-betlar.